

TÖRTÉNETI TÁRGYÚ KÖNYVEK MARX KÖNYVTÁRÁBAN
(Részletek)*

(Marx Isztorik. Moszkva, 1968. 603–607, 610–613, 628–635.)

M.A. Bakunin még akkor is, amikor már a legellenségesebb viszonyban állt Marxszal, „Államiság és anarchizmus” című könyvében elismerte, hogy „ritkán lehet olyan embert találni, aki annyit tudott és olvasott, és olyan okosan olvasott, mint Marx úr.”¹ Arról, hogy milyen elképesztően sokat és milyen „okosan” olvasott Marx, képet alkothatunk magunknak az alapján a mintegy 150 füzet alapján, amelyekbe Marx olvasmányaihoz fűzött megjegyzéseit írta, s amelyek szerencsére megmaradtak.²

De volt egy másik forrás is, amely alapján megismerkedhetnénk Marx hatalmas, valóban gigantikus szellemi munkájával, s ez gazdag könyvtára. Marx a legkevésbé sem volt szenttelen olvasó. A legtöbb könyvből, amit olvasott, számtalan megjegyzés, széljegyzet, aláhúzás található. V.M. Zeninov egyike volt azoknak, akik a 20. század elején megismerkedhettek ezekkel a könyvekkel. Ő írta, hogy Marx lapszéli jegyzetei esetenként „rendkívül élesek és fullánkosak voltak ... láthatóan nem kímélte azokat a könyveket, amelyeken dolgozott, munkája bélyegét erősen rájuk nyomta. A történész számára Marxnak ezek az igen terjedelmes lapszéli jegyzetei nagyon érdekesek voltak.”³

E jegyzetek értékéről egy példa alapján ítélnünk. P.L. Lavrov archívumának rendezésekor Sz. Anszkijnek, az ismert orosz narodnyiknak egy „vékony kötet” került a kezébe, amely P.V. Annjenkovnak „A jeles évtized” címmel 1880-ban, a „Vesztnyik Evropü” című folyóiratban publikált cikkeit tartalmazta. A kötet Marx tulajdona volt, s a lapszéleken ott voltak nagyszámú megjegyzései.⁴ Az egyik megjegyzés Annjenkovnak Marx és G.M. Tolsztoj – egy kazanyi földbirtokos – találkozásairól szóló közléseire vonatkozott, s ez azért fontos, mert rávilágít Marx és „a negyvenes évek orosz férfiaiának” viszonyára: „C'est un mensonge! Il n'a dit rien de la sorte. Il m'a dit au contraire qu'il retournerait chez lui pour le plus grand bien de ses propres paysans! Il avait même la naïveté de m'inviter d'aller avec lui.” („Ez nem igaz! Semmi ilyesmit nem mondott. Ellenkezőleg, azt

* A tanulmány további részleteit „A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv” 1983-as száma közli.

mondta, hogy parasztjainak nagyobb jóléte érdekében tér haza. Sőt, volt olyan naiv, hogy engem is meghívott: utazzam vele.”⁵ Még érdekesebb Fourier-re vonatkozó megjegyzése. Annyenkov szerint Marxnak az volt a véleménye, hogy Fourier még Proudhonnál is jobban tükrözi „a kispolgár szentimentalizmusát.” Marx ezt kategórikusan tagadta: „J'ai écrit tout à fait le contraire de ce qu'il me fait dire sur Fourier. C'est Fourier qui le premier a persiflé l'idéalisation de la petite bourgeoisie”. („Pont az ellenkezőjét írtam Fourier-ről annak, amit nekem tulajdonít: hiszen éppen Fourier nevette ki elsőként a kispolgár idealizálását.”)⁶

Azonban a könyvek ez az igen érdekes megjegyzéseket tartalmazó példánya elveszett. D.B. Rjazanovnak a könyv felkutatására fordított minden erőfeszítése eredménytelen maradt, és sajnos nem ez az egyetlen veszteség. Marx és Engels könyvtárának sorsa nagyon szomorú.

Engels halála után a német szociáldemokrata párt vezetőségének adták át, amely azonban megdöbbenő gondatlanságot tanúsított iránta. A könyveknek csak egy része került be a párt archívumának könyvtárába, a többi a különböző könyvtárak között került szétosztásra, vagy teljesen elkallódott. Marx könyvtárában sok orosz könyv is volt. Ezek egy részét P.L. Lavrovnak adták át. Ezek sorsáról az ímént szoltunk. Csak kis részüket sikerült később ismét összegyűjteni.⁷ Megjegyezzük még, hogy a német szociáldemokrata párt archívumának könyvtárába került könyvek némelyikét a későbbiekben szó szerint barbár módon kezelték. Átkötéskor kímélet nélkül levágtak sok lapszéli jegyzetet, egy részük pedig nehezen olvashatóvá vált.

Mégis, a könyvtár tanulmányozása még mai összetételében is nagyon hasznos lehet. Több száz olyan könyv maradt épségben, amelyek őrzik Marx olvasásának nyomát. De – bármily különös is ez –, mindeddig csak a könyvtár orosz könyveit tanulmányozták, s ezeket sem kielégítően. Többé-kevésbé ismert a könyvtár e részlegének összetétele, publikálásra került Marx több jegyzete, de távolról sem mind. A többi könyv túlnyomó többsége esetében ezt a munkát eddig még nem végezték el. Teljesen nyilvánvaló, hogy a Marx-kutatás egyik legközelebbi feladata az, hogy tisztázza és gondosan elemezze Marxnak és Engelsnek azokat a megjegyzéseit és jegyzeteit, amelyek könyvtáraik könyveinek lapjain találhatóak.

Itt most nem tűzzük magunk elé ezt a speciális kutatómunkát igénylő, nagy és bonyolult feladatot. E tanulmányban csak arra teszünk kísérletet, hogy tisztázzuk, milyen történelmi tárgyú könyvek voltak Marx könyvtárában. A kérdés megválaszolása egyáltalán nem könnyű.⁸

Marx és Engels londoni könyvtárának pontos összetételét nem ismerjük. Amikor a könyvtárat Németországban átvették, készítettek róla egy listát, de ez elkallódott, s eddig nem sikerült ráakadni. Egy szerencsés véletlen azonban lehetővé tette, hogy Marx első, Londonba költözése előtti könyvtárának összetételét rekonstruáljuk. Amikor Marx 1849-ben elhagyta Köln, könyveinek nagy részét Roland Danielsre, egyik legjobb barátjára, a Kommunisták Szövetségének egyik ismert kiváló személyiségére bízta. Amint Marx biztosan berendezkedett Londonban, 1850 november végén vagy december elején Daniels elküldte neki e könyvek katalógusát.⁹ E katalógusban Marx csillagokkal és számokkal jelölte meg azokat a könyveket, amelyeket elsőként szeretett volna megkapni. Ez az értékes lista fennmaradt¹⁰, s amennyire tudjuk, mindeddig ennek sem jelent meg szak-szerű elemzése.

Marx első könyvtára összetételének meghatározásához még egy forrás áll rendelkezésünkre: nevezetes 1843–47 évi naplója, amelybe a Feuerbach-téziseket írta. A napló első lapjain egy Marx által összeállított és megszámozott könyvlista olvasható.¹¹ A lista eleje nem maradt fenn, csupán kb. 100 könyvcím (a 28-astól a 134-es számúig). Összevetve e listát a Kölnből küldöttel, kétségtelen, hogy Marx saját kezűleg összeállított, első, 1845-ös angliai útja előtti könyvtára katalógusának egy része áll előttünk. Ugyanebben a naplóban más könyvekről is olvashatók bejegyzések, olyanokról, amelyeket Marx „megvenni vagy valahogy megszerezni” („kaufen oder sonst zu verschaffen”) igyekezett.¹² Közülük néhányat sikerült megvásárolnia: a füzetben vannak olyan adatok, amelyek ezek árára illetve azoknak az üzleteknek a címére vonatkoznak, ahol megvette őket. E könyvek között van Gülich első két kötete¹³ és a skót Ferguson: „Esszé a polgári társadalom történetéről”¹⁴ című könyvének francia nyelvű fordítása. Ugyanitt egy rövid könyvlistát is találhatunk, amit Marx M. Hess nevére való utalással kísért.¹⁵ Mindezen dokumentumok – Marx jegyzetei, az általa készített katalógus és a Kölnből küldött könyvek jegyzéke – eléggé pontos és megbízható ismereteket nyújtanak Marx első könyvtárának összetételéről.¹⁶

E könyvtár mindenek előtt azzal ejti ámulatba az olvasót, hogy tulajdonosának – már ragyogó szellemi pályafutása kezdetén is – milyen széleskörű és sokoldalú volt az érdeklődése. Gazdagon képviseltetnek benne a világirodalom klasszikusai: közismert, hogy Marx kitűnően ismerte őket. Ott voltak Shakespeare, Schiller, Goethe, Lessing, Moliere, Racine, Corneille, Ariosto, Torquato Tasso (A felszabadított Jeruzsálem), Goldini, Le Sage

(A sánta ördög), Parny, Schlegel, Tieck művei, Goldsmith „A vékfildi pap”-ja, Barbier „Jambus”-ai, Beranger dalai stb., az ókori szerzők közül pedig Homeros, Pindaros, Aiszkhylos, Szophoklesz, Demoszthenész, Horatius, Cicero, Terentius, Seneca, Iszokratész, Plinius, Strabon, és természete- sen Platon és Arisztotelész. A filozófusok és felvilágosítók közül Hegel és Feuerbach képviseltetnek a legteljesebben. Minden alapvető munkájuk megvolt Marx könyvtárában. Mind első, mind későbbi londoni könyvtárában ott volt Montesquieu, Mabby, Rousseau műveinek többkötetes kiadá- sa. A kölni lista szerint hiányoztak Kant és Fichte művei, de megvolt Pas- cale: Gondolatok-ja, Montaigne: Esszéi, Voltaire, Holbach, Condillac, Ro- binet, Condorcet művei, Paine „Emberi jogok”-ja és „Az ész kora” című munkája. Később, már Londonban, Marx beszerezte egyik kedvencének, Leibniznek levelezését is.¹⁷ Számos logikával foglalkozó könyve is volt, többek között Trendelenburg. Elég jelentős volt a jogi könyvek részlege (pl. Beccaria, Blackstone, Eichhom könyvei, Napoleon Codex-e stb.). A politikai gondolkodók közül elsősorban Jeffersont, Benthamot, Destutt de Tracyt említjük meg.¹⁸ Marxnak Destutt iránt tanúsított érdeklődése alapján azonban – akit „A tőké”-ben is idézett – nem vonhatunk le hely- telen és túlzó következtetést az utóbbinak Marxra gyakorolt hatásáról.¹⁹

Magától értetődik, hogy a könyvtár politikai gazdaságtani részlege különösen gazdag volt. Marx már a 40-es évek közepétől gyűjtötte a köz- gazdasági munkákat. Megvoltak könyvtárában Schmidt, Ricardo, Malthus, Mill, Mc Culloch, Ure, Babbage könyvei (elsősorban francia fordításban), Vauban, Turgot, a fiziokraták műveinek kétkötetes kiadása, Sismondi, Bastiat, Say, Blanqui, Chevalier, Chaptal, Villeneuve-Bargemont és mások művei. Marx nagyra tartotta Pecchio „A politikai gazdaságtan története Itáliában” című művét – erről hamarosan meggyőződhetünk. Természete- sen nagyon érdekelték a munkásosztály helyzetével foglalkozó munkák, párizsi könyvtárában megvoltak Villermé, Buret²⁰, Channing könyvei (utóbbi német fordításban)²¹ s az idősebb Vinçard munkája.²² Villermé és Vinçard könyveit – a feljegyzések szerint – Marx még 1845 előtt megsze- rezte. Ugyanekkor jutott hozzá Duquesnau munkájához is (Esquisse d'un ouvrage en faveur des pauvres”), amely 1802-ben Párizsban jelent meg. Nem kerülte el figyelmét Louis Napoleon könyve sem.²³ Már akkor meg- szerezte, amikor még senki sem sejtette, hogy ez az ismeretlen reformátor, ez a százalmas kalandor néhány év múlva III. Napoleon császár lesz! (..)

Marx könyvtárában természetesen nemcsak a francia forradalommal foglalkozó történeti könyvek voltak. Ugyanúgy, ahogy az antik klasszikusokat, az ókori történészek műveit is gondosan összegyűjtötte, köztük Herodotoszt, Thukydészt, Xenophont, Appianoszt,²⁴ Halikarnasszoszi Dionyszioszt, Arrianust, Cassius Diot, Velleius Paterculust. Becses helyet foglalt el Tacitus, akit Marx (Engelshez hasonlóan) nagyra tartott és gyakran idézett.

A későbbi korok szerzői közül elsősorban Machiavellit említhetjük. Marx még Kreiznachban kezdett ismerkedni műveivel²⁵, könyvtárában megvoltak Machiavelli munkái, de fordításban. Később, már Londonban, eredetiben is beszerezte őket. A könyvtár összetételének tanulmányozása lehetővé teszi, hogy helyesbítsük azokat az elképzeléseinket, amelyek Marxnak Vicoval való megismerkedésére vonatkoznak. Ennek időpontját – Marx 1862-ben Lassalle-hoz írott ismert levele alapján²⁶ – többnyire a 60-as évekre teszik. De az „Új tudomány”-t (igaz, valószínűleg Michelet francia fordításában) már a kölni katalógusban is ott találjuk. Marx viszonyát Vicohoz már ekkor az jellemezte, hogy utóbbi műve ott volt annak a csekély számú könyvnek a sorában, amelyeket Marx csillaggal jelölt meg, s szemmel láthatóan mihamarabb megkapni szeretett volna. Tehát már a 40-es években érdeklődött a nagy nápolyi iránt.

A 18. század másik klasszikus értékű történeti munkája, Gibbon: „A római birodalom hanyatlásának és bukásának története” című műve is megvolt Marx könyvtárában (német fordításban). Már említettük, hogy a skót Fergusonnak még a 19. század elején népszerűvé vált könyvét, („Esszé a polgári társadalom történetéről”) Marx már a 40-es években is kereste, s végül francia fordításban megszerezte. Ezen kívül egy másik 18. századi történetfilozófiai munka is volt könyvtárában: Herder „Történetfilozófiai eszmék” című könyve.

A 19. századi történészek közül elsősorban Guizot vonta magára Marx figyelmét. Már az első Marx által összeállított listán ott vannak művei. A kölni katalógusban „Az európai civilizáció története”²⁷ című munkáját, „A francia civilizáció történeté”-nek két kötetét és „A francia demokráciáról” írott könyvét jelölte meg. Az utóbbit, nyilvánvalóan rögtön megjelenése (1849) után megszerezte. A „Neue Rheinische Zeitung” politikai gazdaságtani rovatában közölt ismert recenziója alapján arra következtethetünk, hogy Marx ismerte Guizot „Az angol forradalom története” című művének első kötetét is. Következésképpen ismerte Guizot-nak minden,

a 19. század második negyedében megjelent művét, s ez azt bizonyítja, hogy nagy érdeklődést tanúsított a történész Guizot iránt.

A párizs-brüsszeli könyvtárban nem voltak meg August Thierry könyvei, jóllehet Marx a 40-es években nem egyszer tett említést róla. Viszont 1853-ban különös figyelemmel tanulmányozta Thierry éppen csak megjelent művét, „Esszé a harmadik rend eredetéről és sikereiről” című munkát. Ezt Engelshez írt ismert levele²⁸ és egyik jegyzetfüzetének lapjai tanúsítják. Engelsnek Laura Lafargue-hoz írott levele szerint a londoni könyvtárban megvolt ez a könyv.²⁹

A többi 19. századi történész munkái közül Lemontey műveinek kétkötetes kiadásán túl (akit Puskin a legzseniálisabb kortárs francia történésznek tartott) Louis Blanc „Tíz év története” című híres könyvét említhetjük, amely szerzőjének még szocialista tervezetei előtt nagy népszerűséget hozott. Ismeretes, hogy a politikus Louis Blanc-t Marx és Engels élesen elítélte. De a történészhez való viszonyuk bonyolultabb volt. Nem ok nélkül ajánlotta Engels Marxnak, hogy szenteljen Louis Blanc történeti munkáinak egy külön kritikát.³⁰

Jules Michelet munkái közül csak egy volt meg Marx könyvtárában, a „Précis de l'histoire du moyen âge”. Megjegyezzük, hogy Michelet történeti munkái sem a 40-es években, sem később nem vonták különösebben magukra sem Marx sem Engels érdeklődését.

Marx nagyra tartotta Monteil ötkötetes francia történetét.³¹ A kölni listán csillaggal jelölte meg, s „A tőké”-ben is hivatkozik rá. Valószínű, hogy elsősorban a Monteil által elsőként közölt dokumentumok ragadták meg, továbbá az, hogy kutatásainak tendenciája szemben állt a tisztán külsődleges, leíró jellegű történetírással.

Nagy helyet foglaltak el a könyvtárban a francia visszaemlékezések. Már említettük R. Lévassour, Roland polgártársnő és Bertrand de Molleville memoárjait. Ezt most Sant Simone herceg, Terray abbé³², Retz kardinális (a Fronde történetének legfontosabb forrása) és Baumarchais remek visszaemlékezéseivel kell kiegészítenünk. A kölni listán Marx megjelölte a szerencsétlen párizsi rendőrprefektus, a montagnard Cossidiere épp hogy megjelent visszaemlékezését is. A könyvtárnak ez a részlege később Londonban meg kiegészült.

Marx első könyvtárának francia részlege volt a leggazdagabb. Német történészek csak szerény mértékben képviseltettek benne. Itt Henrik Leo „Világtörténeté”-ének egyik kötetét említjük meg. E munka negatív megítélésében valószínűleg egyetértett F. Koeppenel, aki már 1841-ben meg-

semmisítő kritikának vetette alá Leot a Deutsche Jahrbücher-ben. Sem az első, sem a későbbi londoni könyvtárban nem volt meg Leopold Ranke egyetlen műve sem, s ez nyilván egyáltalán nem véletlen. Marx csak Kreisnachban olvasta Rankét – itt is csak a francia forradalomról szóló munkáit – s a későbbiekben nem tért vissza hozzá. Másként viszonyult F. Schlosserhez. Nem véletlen, hogy amikor életének londoni periódusában elolvasta Kottenkamp „Amerika gyarmatosításának története” című könyvét, ezt az elnéző megjegyzést fűzte hozzá: „Dieser Kottenkamp ein verfehlter alter Schosser (der Manier nach)”. („Ez a Kottenkamp egy félresikerült öreg Schlosser (a stílusa szerint).”³³ De Schlosser művei közül csak egy volt meg első könyvtárában, a keleti pravoszláv egyházzal szülő.³⁴ Jól tudjuk azonban, hogy később, Londonban milyen figyelemmel tanulmányozta Schlossert. Azok között a könyvek között, amelyeket Marx V. Wolfftól örökölt, ott volt a „Világtörténet” is, de ez nem maradt meg.

Másként alakult Marx viszonya a kortárs német történészek gazdaságtörténeti munkáihoz. A legnagyobb érdeklődést Gülich munkája iránt tanúsította. Már említettük, hogy 1845 előtt is kereste ezt a könyvet, s hogy első két kötetét sikerült megszereznie. Később Londonban elolvasta a két következő, 1842–44-ben megjelent kötetet is. Marxnak a Gülichből készített kivonata összesen 650 gépelt oldalt tesz ki, s rövid vázlatát adja az Egyesült Államok és a legfontosabb nyugat-európai országok gazdaságtörténetének.³⁵

Magától értetődik, hogy Marx Németország újkori története iránt is érdeklődött, de könyvtárának e részlege alapján nehéz elkülöníteni, hogy mit tekintett történelemnek és mit jelenkornak. Itt Venedey, Loeve-Veimar³⁶ és a későbbi frankfurti parlament egyik alakjának, Unruhnak könyveit említjük meg.³⁷

Az angol történelmet csupán Hume többkötetes művének német nyelvű fordítása (20 kötetből csak 2 hiányzott³⁸), Cooper „Anglia története” és „Június levelei” című munkái (francia fordításban) és Aikin „III. Henrik uralkodásának évkönyvei” című munkája képviselték (utóbbi szintén francia fordításban).³⁹ Igen szegényes az Egyesült Államokra (Jefferson egy könyve) és Oroszországra vonatkozó művek részlege.⁴⁰ E tekintetben a londoni könyvtár – úgy tűnik – határozottan különbözött Marx első könyvtárától.

Még Bonnban Marx óriási érdeklődést tanúsított a vallástörténet iránt, ekkor olvasta de Brosses, Meisner („Allgemeine kritische Geschichte der Religionen”, 1806–1807) és más szerzők műveit. Később ez a téma érdeklődé-

sének háttérébe szorult, de könyvtárában megtaláljuk a legjobb korabeli vallástörténeti munkákat: Dupuis: „A kultuszok eredete” című művét, B. Bauer munkáját („Kritik der evangelischen Geschichte”), a maszonokról, a miszticizmusról stb. szóló könyveket. Még Párizsban, 1845 előtt szerezte meg Llorente: „A spanyol inkvizíció kritikai története” című, már korábban megjelent, de jelentős művét.⁴¹ Az egykori inkvizitor könyve – akit száműztek Spanyolországból, és aki elsőként franciául jelentette meg művét – óriási sikert aratott. Négy nyelvre fordították le. Az a tény, hogy e könyv megvolt Marx könyvtárában, bizonyíték arra, milyen átgondoltan gyűjtötte össze azt.

(. . .)

Végezetül szeretnénk kitérni még egy könyvre, amely megvolt Marx könyvtárában, és amelyet figyelmesen elolvasott. E könyv szerzője azt várta, hogy műve az „áramutés” szerepét játssza majd az egész történettudomány fejlődésében, az író életében azonban a siker elmaradt. De, ...

„habent sau fata et libelli!” A 20. században nagy érdeklődést váltott ki, s szinte a német fajelmélet evangéliumává lett. A. de Gobineau: „Esszé az emberi fajok egyenlőtlenségéről” című művéről van szó.⁴² Marx nagy figyelemmel olvasta ezt a különös és utóbb hírhedtté váló könyvet, s ez indokolja, hogy bővebben kitérjünk Gobineau eszméinek ismertetésére, továbbá arra, hogyan fogadta Marx őket még jóval azelőtt, hogy ilyen széleskörűen és veszedelmesen elterjedtek volna.

Arthur de Gobineau – elszegényedett, pusztuló arisztokrata család sarja, diplomata, középkorász és irodalmár – nem titkolta, hogy utálja és mélységesen megveti az emberiséget, a demokráciát, az egyenlőséget, a politikai szabadságot.⁴³ A demokrácia iránti gyűlöletéről ő maga így írt Prokesch-Osten osztrák diplomatának: „Az én alapeszmém: a demokrácia és annak fegyvere, a forradalom gyűlölete.” (haine de la démocratie)⁴⁴ „Őszintén meg vagyok győződve arról, hogy a francia nép számára az önkényuralom a legelőnyösebb” – írta 1859-ben Tocqueville-nek, jóllehet tudta, hogy az utóbbi mennyire utálja és megveti III. Napoleont és az egész Második Birodalmat.⁴⁵ A mérsékelt liberális Rémuzat „feudális szimpátiái” miatt marasztalta el Gobineaut, de maga Gobineau is elismerte, hogy ő a „feudális szabadságot” „a leginkább rágalmazott és a legkevésbé értett” jelenségnek tartja.⁴⁶ Tocqueville szinte mentetve Gobineaut, ezt írta neki: „Ön belerögződött abba a megvetésbe, amit általában az emberiség, részben pedig saját népe kelt magában.”⁴⁷ „Túlúgosan megveti az emberi

nemet ... nemcsak elbukottnak tartja, de arra is képtelennek, hogy valamikor felemelkedjék. ... Természetes, hogy a kard vagy inkább a korbács kormányzatát – mely e csöcselék (cette canaille) között legalább az elemi rendet fenntartani képes – az Ön szempontjából nézve igen pozitív tulajdonságok jellemzik.⁴⁸

Dühödtt antidemokratizmus, az erők uralmának szükségszerűségébe, mint a természet alapvető, legmagasabb rendű és megváltoztathatatlan törvényébe vetett hit: ezek voltak Gobineau alapeszméi. Azt hitte, végre megtalálta az igazi, „az egyetlen kulcsot” (la clef unique) a történelem megértéséhez. A civilizáció alapját az etnikai, faji ismérv képezi. Ugyanúgy, ahogy nem volt és nem is lehet egyenlőség a társadalomban, nincs és nem is lehet az emberi fajok között sem. A világtörténelmi fejlődés legfontosabb, uralkodó, mindent meghatározó tényezője a faji, etnikai különbség. „Ha egyszer felemeltem a régi történelmi rendszerek elleni harc zászlaját, hát elmegyek a végsőkig” – írta Tocqueville-nek.⁴⁹ Esméit „Az emberi fajok egyenlőtlenségéről” írt négykötetes munkájában próbálta meg kifejteni, s úgy vélte, hogy bizonyítékai teljességgel cáfolhatatlanok, a „gyémánthoz” hasonlóak.

Gobineau három faj létezését ismerte el: a fehérét, feketéét és a sárgáét. Köztük semmiféle egyenlőség nincs: csak a fehér a „kiválasztott”, az emberi civilizációt megteremtő és gazdagító faj. A kultúra fejlődését nem természeti, földrajzi vagy gazdasági tényezők határozzák meg. A „közgazdászok szektája” mélységesen téved, „a gondviselés” már a történelem kezdetén „más formáit szabta meg a társadalmi vonzásnak. Nem az a föld legfontosabb pontja, amely a közszükségleti cikkek vétele, eladása, szállítása vagy előállítása, az élelmiszerek termelése szempontjából a legelőnyösebb helyzetben van, hanem az, ahol adott pillanatban a legtisztább, az értelemmel leginkább megáldott fehér faj él. Ha elkerülhetetlen politikai események következtében e csoport a sarkvidéki jég vagy az egyenlítői forróság viszonyai közé kerülne, az egész intellektuális világ ide költözne. Feltétlenül itt koncentrálna minden eszme, minden erőfeszítés, minden törekvés.”⁵⁰ Érdekes, hogy ezt a részt Marx aláhúzta, és kedvenc, tömör, de több, mint kifejező jelzőjével illette: „Ass” („Szamár!”).⁵¹

A második kötet egyik fejezetének Gobineau ezt a címet adta: „Történelmük csak a fehér nemzeteknek van. Mi az oka annak, hogy minden civilizáció csak a nyugati féltekén fejlődött”⁵². „Ott, ahol fekete fajok harcolnak egymással – írta ebben a fejezetben –, ott, ahol a sárgák saját köreiből maradnak, vagy ahol a sárgák feketékkel keverednek, ott nem te-

remtődhet történelem. Történelem csak a fehérek egymás közötti kapcsolatából lesz.”⁵³ Ha az Ural és az Amur között, Egyiptomban vagy Kínában, egyáltalán a föld bármely pontján magasabb kultúra jön létre, akkor ez azt jelenti, hogy ott megjelent „a fehér ág, melyet a gondviselés küldött a civilizáció megteremtése céljából.”⁵⁴

Gobineau a legkevesebbre a feketéket tartotta, s nem véletlen, hogy könyvének velük foglalkozó részeit hamarosan lefordították az Egyesült Államokban a rabszolgaság eltörlésének ellenfelei. „A négerek nehézfűek, képtelenek a legegyszerűbb szintnél magasabbra emelkedni”⁵⁵, durvák, erkölcstelenek, kíméletlenül kegyetlenek, vonzódnak az érzéki örömhöz (jouissances matérielles). Csak egy értéket ismert el bennük, művészi képességeiket, mindenek előtt a tánchoz való – igaz érzékiséggel teli – tehetségüket.⁵⁶ Marx később vejjén, a kreol Paul Lafargue-n kedvesen mosolyogva idézte emlékezetébe Gobineau e véleményét. De a fekete fajnak nincsenek intellektuális képességei, és ellensége az erkölcsnek.⁵⁷

Jóllehet a sárgákat valamivel magasabbra értékelte a feketéknél, de szerinte „a civilizáció lajtorjáján ezek is képtelenek előkelő helyet elfoglalni.”⁵⁸ Ha a feketék „kíméletlenül kegyetlenek”, akkor a sárgák „fagyosan érzéketlenek” (insensibilité glaciale)⁵⁹ Ezek a faji tulajdonságok állandók, semmilyen lényeges dologban meg nem változtathatók. „Kína és India (. . .) két élő bizonyíték arra nézve, hogy a fajok csak egyes részletekben változnak, hogy képtelenek az átalakulásra, és sohasem térnek le a számukra eleve elrendelt útról.”⁶⁰

A civilizáció hordozója tehát csakis a fehér faj, de még utóbbi sem egynemű. A legnagyobbra az árijákat, „minden emberi faj legszebbjeit” tartotta.⁶¹ De még köztük is van különbség. A legtöbbre az indogermán népeket értékelte – ez magyarázza meg, miért lett Gobineau oly népszerű a nácik között –, nem véletlen, hogy tanulmányát éppen egy német uralkodónak ajánlotta. De az áriják csak egy feltétellel őrizhetik meg az emberiség fejlődésében játszott vezető szerepüket: „Az ember igazi értéke szorosan összefügg vére tisztaságával.”⁶² Az emberiség később drágán fizetett ezekért az „árja vér” tisztaságának megőrzéséről szóló fejtegetésekért.

Maga Gobineau rendkívül pesszimista volt. A fajok keveredését elkerülhetetlen folyamatnak tartotta, s mivel így a fehér faj elveszti vére tisztaságát, az emberi civilizáció pusztulása is elkerülhetetlen. „Én nem azt mondom az embereknek, hogy megérdemlik (. . .) az elítélést; én azt mondom nekik – elpusztultok s a világon senki sem fog tudni helyettesíteni benneteket, ha elkorcsosulástok bekövetkezik.”⁶³

„Úgy gondolja – írta Gobineau-nak Tocqueille felháborodását alig leplezve, amikor elolvasta előbbi művének első két kötetét –, hogy amikor ezt az utat választotta a különböző népek sorsának megvilágítására, akkor jelentősen hozzájárult a történelem magyarázatához, s amikor elhagyta azt az utat, amelyen járva a világ kezdete óta a legragyogóbb elmék keresték az események magyarázatát, akkor maga győzött?”

Milyen érdeke fűződik ahhoz, hogy meggyőzze a barbárságban vagy függőségben élő népeket arról, hogy ha ilyen helyzetben vannak, úgy ez fajuk természetének következménye, s hogy semmit sem lehet tenni helyzetük megjavítása, erkölcsük vagy kormányzatuk megváltoztatása érdekében? Hát nem látja, hogy a maga doktrínájából ered minden rossz, amit az állandó egyenlőtlenség szül: a gőg, az erőszak, az egyenlőség megvetése, a despotizmus és a népek aljassága? ... Befejezem ... Túlságosan sok dolog választ el bennünket ahhoz, hogy a vita hasznos lehessen. A maga alapeszméjét egy egész intellektuális világ választja el az enyémtől.”⁶⁴ Ha Tocqueville-t „egy egész intellektuális világ” választotta el Gobineau-tól, könnyen elképzelhetjük mekkora szakadék volt Marx és Gobineau között.

Hogy Marx mennyire ellenségesen viszonyult Gobineau-hoz és annak eszméihez, arról rövid, de elég kifejező lapszéli jegyzetei beszélnek. Kb. 20 ilyen megjegyzést tett, ezek közül néhányat később lefordítunk. Előbb azonban arról szeretnénk néhány szót szólni, hogyan dolgozott fel Marx egy-egy könyvet, s ezt Gobineau példáján szeretnénk bemutatni. Marxot néha elhamarkodottsággal és túlzott elfogultsággal vádolták. De olvasás közben épp ezek a tulajdonságok nem jellemezték, sőt ezeknek pont ellenkezője, a megdöbbentő tudományos becsületesség jellemezte. Gobineau nyilvánvaló ideológiai ellenfele volt, de könyveit a legnagyobb gonddal olvasta. Gobineau munkájának csak első két kötete maradt fenn könyvtárában, ezek terjedelme kb. 1000 oldal. Ebből csaknem 450 oldalon ott vannak Marx munkájának nyomai, az aláhúzások, megjegyzések. A II. kötetet kísérte a legnagyobb figyelemmel, amelyben Gobineau alapvetően az ázsiai országok – Kína, India – történetével foglalkozik. Az 509 oldalas szövegből több, mint 330 órzi Marx munkájának jeleit. A lábjegyzetekben gondosan aláhúzta az őt érdeklő könyvcímeket, még az átírási hibákat is kijavította (ez egész olvasási módszerét jellemezte): így például többször is kijavította az ismert tudós, Ewald nevének átírását.⁶⁵ Gobineau példája meggyőzően bizonyítja, hogy Marx tudományos munkáját a legnagyobb fokú lelkiismeretesség, figyelem, gondosság jellemezte.

Már említettük, egy másik vonását is: gyorsaságát, asszociációinak,

reminiszcenciáinak, történelmi analógiáinak pontosságát, mélységét. Ez jellemzi Gobineau könyvének lapjain tett több megjegyzését is. Ott ahol Gobineau „a brahmánok legfelsőbb istenségéről” ír, „amely a legelső osztályok értelménél sokkal magasabban gomolygott”, Marx azonnal ezt a látszólag meglepő megjegyzést teszi: *L'être suprême proclamé par M. de Robespierre*” (A de Robespierre úr által deklarált legfőbb lény”).⁶⁶

Néhány megjegyzés a vallástörténet szempontjából érdekes, s Gobineau szövege erre gyakori lehetőséget nyújtott. Így annál a fejtegetésénél, miszerint a brahmanizmus sokáig ellenállt az antropomorfizmusnak, Marx megjegyezte: *„Loi générale dans la religion. Commencer par des abstractions plus ou moins déistes. Plus tard l'antropomorphisme. Par l'esprit”* (Ez általános vallási törvény. Többé-kevésbé deista absztrakciókkal kezdik. Később jön az antropomorfizmus. Az értelem segítségével).⁶⁷ Ott, ahol Gobineau a buddhizmust ítéli el, „teljesen megérdemeltnek” tartva az általa elszenvedett vereséget, s ahol elmarasztalja azt „az erkölcsi tökéletesség igénye” miatt, továbbá azért, mert hívei „a lerongyolódott emberek” (les hommes perdus) közül rekrutálódtak, Marx megjegyzi: *„Et Jésus Christ?”* („És Jézus Krisztus?”).⁶⁸

Láthatjuk, Marx semmi esetre sem marasztalható el abban, hogy nem olvasta elég figyelmesen Gobineaut. Mint mindig, most is arra törekedett, hogy még ebből a számára ellenséges szellemű tanulmányból is kivonjon mindent, ami alkalmas arra, hogy fantasztikus tudományos érdeklődését valamelyest kielégítse. Gobineau alapeszméje azonban – az „idée mére”, ahogy Tocqueville nevezte – több, mint elfogadhatatlan, mondhatnánk visszataszító volt számára.

Marx – megjegyzései alapján ítélve – elsősorban abban marasztalta el Gobineaut, hogy az koncepciója érdekében meghamisítja a történelmi igazságot. Így pl. a „feketéknek” tett azon szemrehányásai kapcsán, miszerint ezek vallási elképzeléseikben és az istenek ábrázolásában a kegyetlenségnek és torzságnak hódoltak, továbbá, hogy a feketék is, a sárgák is csak „a rútat” (le leid) voltak képesek megérteni, miközben „a fehérek isteneit mindig a nemeselkűség hatotta át, s teljesen mentesek voltak az ostobaságoztól és a szörnyűségetől”, Marx gúnyosan megjegyzi: *„Et m/on/sieur le tourtereau, qui est l'esprit de la famille? Et la Grèce avait la bon sens de chasser les dieux laids, les véritables...”* („És galamb úr, ki a család szelleme? És Görögország, amelynek volt elég józan esze ahhoz, hogy elűzze a maga torz isteneit, akik igazi ...”, – a megjegyzés végét a könyv átkötésekor levágták).⁶⁹ A vallási elképzelések ostobasága és rútsága

– mint Marx megjegyzi – nemcsak az „alsóbb” fajok osztályrésze: „Ce ne sont ni les jaunes, ni les noirs qui ont inventé le dieu stercus; ou ont fait, comme les Romains du bon temps une prostituée ...” („Egyáltalán nem a sárgák és nem a feketék ábrázoltak fekáliás istenséget; vagy, mint nemrég a rómaiak, nem ők csináltak prostituáltból ...” – a megjegyzés vége hiányzik; a mondat vége valószínűleg így hangzik: „istennőt”)⁷⁰

Marx nemcsak a fehér faj vallási téren megmutatókozó fensőbbrendűségének eszméjét kritizálta, de kategórikusan elvetette Gobineau azon téziséit is, amely szerint a fajok és a vér keveredése végzetes.

Minden megjegyzés, amelyet Gobineau könyvének lapjain tett, azt mutatja, mennyire felháborította ez az eszme. Így pl. Gobineau következő mondatát: A három társadalom ... addig fog élni (se perpétuent), amíg fennmarad az alapjukat képező „fehér elv” („le principe blanc”), Marx aláhúzta, s ironikusan megjegyezte: „Quel beau résultat! C'est M. de Gobineau est probablement le fils d'un soi-disant” („Milyen nagyszerű eredmény! Ez a de Gobineau úr valószínűleg fia egy úgynevezett ...” – a jegyzet vége is megsemmisült a könyv átkötésekor).⁷¹

Gobineau fejtegetéseit Kasmir és Pandzsab lakosságának hanyatlásáról – amelyet a sárgákkal és feketékkel fenntartott kapcsolatok idéztek elő –, Marx a következő energikus jelzővel kísér: „Rindvieh” („Barom”), s ezt írja: „Deswegen ist wohl auch der kriegerische Charakter, die politische Unabhängigkeit und die spezielle germanische Form des Grundeigentums in Punjab besser konserviert als in ...” (Ennek következménye, hogy a harci jelleg, a politikai függetlenség és a földtulajdon sajátosan germán formája jobban megmaradt, mint ...” – e megjegyzés vége is hiányzik.)⁷²

Marx szaván fogja Gobineaut ott is, ahol az a fehér faj fensőbbrendűségére, civilizatorikus szerepére vonatkozó bizonyítékait vonultatja fel. Így például amikor Gobineau az ismert német orientalistára, Lassenre hivatkozva rámutat arra, hogy a Visnu és Brahman kultuszához kapcsolódó Siva-kultuszt „a fekete bennszülöttek” is átvették, Marx gúnyosan megjegyzi: „En dernier lieu cette sublimité blanche n'est donc rien que la superstition noire” („Végző soron a fehérek eme magasabbrendűsége nem más, mint a feketék hiedelme”)⁷³

Gobineau, a brahmanizmus csodálója azt állította, hogy ez a vallás áthatotta és „felfrissítette” az egész indiai társadalmat; „felemelte még a csandalát is, lenézte őket, de ugyanakkor még e szerencsétlenek számára is lehetővé tette, hogy büszkélkedjenek s megvessék a náluk is alacsonyabb rendűeket.” Marx aláhúzta ezt a helyet, és igen fagyosan megjegyezte:

„Ainsi cette scala du mépris c'est le plus grand fruit de l'esprit „blanc” („Tehát, a megvetésnek ez a skálája a „fehér” szellem legnagyobb szüleménye”).⁷⁴

Marx mélyen felháborodott azon, hogy Gobineau a brahmanizmus – és annak kasztrendszere – győzelmét dicsőítette a buddhizmus fölött. Alá is húzta Gobineau e tárgykörbe vágó hosszas fejtegetését. „Nem találom a történelemben ennél szokatlanabb jelenséget, s nem ismerek semmi olyasmit, amely nagyobb dicsőségére válhatna az emberi elmének. Diadalútjának köszönheti (a brahmanizmus – a szerk.), hogy – eltérően a buddhizmustól – szerencsére monolitikus maradt. A felsőbbrendű árja vér alapvetően e vallás oldalán állt, s nem ellenfeleién. Utóbbiak zömmel az alsóbb kasztokból verbúválódtak, s nem tartották magukat olyan szigorúan (a kasztok – szerk.) elkülönülésének törvényeihez. Tagadták ezek vallási jelentőségét s ezért etnikai szempontból nézve nagyon alacsonyrendű tulajdonságokkal rendelkeztek. Az indiai brahmanizmus a – jöllehet már eléggé eltorzult – fehér elv törvényszerű magasabbrendűségét tükrözte, a buddhizmus pedig az alsó rétegek tiltakozását.”⁷⁵ Gobineau szerint a buddhizmus győzelme lehetetlen volt, míg „az árja típus – szennyeződése (sa souillure) ellenére s izolációjának (a kasztrendszer érintetlenségének – szerk.) következtében – megőrizte erényei alapkincsét”. A kasztrendszernek ez a védelme Marxból a következő felháborodott kijelentést váltja ki: „Le chevalier de la barbarie” („A barbárság lovagja”).

Bemutattuk Marx Gobineau könyvében tett alapvető megjegyzéseit. Ezek elég kifejezően tanúskodnak arról, mire becsülte Marx a rasszizmus megalapozásának ezt az első kísérletét. Már később, 1870-ben, Lafargue-éknak írott levelében visszatért Gobineau könyvére, s ebben röviden, de kimerítően jellemezte azt: „Bizonyos de Gobineau úr, körülbelül tíz éve, kiadott egy négykötetes művet „Az emberi fajok egyenlőtlenségéről”, amelyet elsősorban azért írt, hogy bebizonyítsa, a „fehér faj” valamiféle isten a többi emberi faj között és, természetesen, a „fehér fajon” belül a nemes családok „a krém krémje”. Erős a gyanúm, hogy de Gobineau úr, aki annak idején „Franciaország svájci követségének első titkára” volt, nem egy ősi frank harcostól, hanem egy mai francia ajtónállótól származik. De bármint legyen is, a „fekete fajjal” szemben érzett gyűlölete ellenére – (az efféle emberek számára mindig nagy elégtételül szolgál, ha találunk valakit, aki szerintük méltó a megvetésre) – kijelenti, hogy a „néger” vagy „a fekete vér” a művészet anyagi forrása, és a fehér nemzetek minden művészi produkciója a „fekete vérről” való keveredésüktől függ.”⁷⁶

A levél utolsó, tréfás sorai, amelyek elsősorban Lafargue és utódai kevert, „fekete vére” vonatkoztak, természetesen nem rejthetik el, hogy Marx mennyire ellenségesen és milyen megvetéssel viszonyult Gobineauhoz és annak eszméihez. Összehasonlíthatjuk a fenti idézettel Marxnak a könyv lapjain tett egy másik megjegyzését, ami már teljesen más tónusban íródott. Lassenről, az ismert német orientalistáról, az „Indiai régiségek” című könyv szerzőjéről van szó, aki a bonni egyetem professzora volt azokban az években, amikor Marx ott tanult, s akire Gobineau többször hivatkozott. Marx sokszor aláhúzta e hivatkozásokat, egy helyen pedig a következő szöveggel kísértte: „Poor old Lassen! J'ai l'honneur d'avoir connu ce bonhomme, toujours anxieux de trouver des raisons savantes et historiques pour justifier son ...” („Szegény öreg Lassen! Volt szerencsém észmerni azt a derék embert, aki állandóan azzal volt elfoglalva, hogy tudományos és történeti bizonyítékokat gyűjtsön a maga ...” – e jegyzet vége is hiányzik.)⁷⁷

Gobineau éles elítélése, Lassen, a tudós őszintén tiszteletteljes értékelése – ez jellemezte Marxot s viszonyát a történettudományhoz.

Jegyzetek

1. ld.: M. Bakunyin: Goszudarsztvennoszty i anarhija. M./1919. 246. és e könyv Marx által készített konspektusát: Karl Marx és Fridrich Engels Művei (továbbiakban: MEM.) 18. Bp., 1969. 596.
2. ld.: Sz.Z. Leviöva és I.M. Szinyel'nyikova cikkét ugyanebben a kötetben, továbbá M. Rubel: Les cahiers de lecture de Karl Marx. International Review of Social History, 1957, v. II, part 3; 1960, vol. V, part 1.
3. ld.: Archiv K. Marksza i F. Engel'sza. IV. M./1929. 357.
4. Sz. An-szkij: K harakterisztyike Marksza (Primecsanyija K. Marksza k „Zamecsatyel'nomu gyeszjatyilytyiju” P. Annyenkova.) Russzkaja Müszl', 1903/8. és D.B. Rjazanov: K. Markszi i russzkije ljugyvi szorokovüih godov. Ocserki po isztorii markszizma. 2. 90–91.
5. Sz. An-szkij: K harakterisztyike Marksza ...62.
6. uo.
7. ld.: Archiv K. Marksza i F. Engel'sza. XI., XII.; B. Nyikolajevszkij: Russzkije knyigi v bibliotyke K. Marksza i F. Engel'sza. IV.; F. Ginzburg: Russzkaja bibliotyeka Marksza i Engel'sza. In.: Gruppa osvobozszenyija truda. N^o4, M., 1920. (1926 ?)
8. Jelen cikk már nyomdában volt, amikor a szerzők megismerkedhettek a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézet „Ex libris Karl Marx und Fridrich Engels” (Berlin, 1967.) című kiadványával, amely Marx és Engels megmaradt könyveinek igen értékes és annotált katalógusát közli.

9. Id.: R. Daniels 1850. dec. 7-i levelét Marxhoz (Central'nüj Partyijnüj Arhiv Insztyituta Marksizma–Lenyinyizma (a továbbiakban CPA IML), 20. fond, 48. ő.e.), amelyben értesíti Marxt a katalógus elküldéséről, s kéri, hogy rendelkezzen a könyvek további sorsáról. Daneils javasolta több könyv – köztük részben Goethe műveinek – eladását.
10. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 385. ő.e.
11. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 132. ő.e.
12. uo.
13. uo., 36. (G. Gülich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit, Bd. I–II. Jena, 1830.)
14. A. Ferguson: Essai sur l'histoire de la société civile.
15. E lista a következő könyveket tartalmazta: Buonarrotti; Dézamy: Code de la communauté; Uő. Lamennais réfuté; uő.: L'Egalitaire (2 Hefte); Campanella; Cherbulliez (CPA IML, 1. fond. 1. cs. 132. ő.e. 45.) Itt valószínűleg Cherbulliez: Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. (Paris, 1841.) című könyvéről van szó. Marx később „A tőké”-ben idézte.
16. Természetesen elképzelhető, hogy amikor Marx Kölnből távozott, néhány könyvet is magával vitt. Így a kölni listán nem szerepel Buonarrotti és Gülich, pedig ezek a könyvei már párizsi könyvtárban is megvoltak.
17. G.W. Leibniz: A Collection of Papers which Passed between Leibniz and Clarke, in the years 1716. Relating to the principles of natural philosophy and religion ... London, 1717.
18. Destutt de Tracy: Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826.
19. Id.: P. Kaegi: Genesis des historischen Materialismus. 1965, 329–335.
20. E. Buret: De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France (A könyvet ugyanekkor s ugyanilyen figyelemmel Engels is tanulmányozta, Oroszországban pedig Sz.M. Szolovjov). Id. még: E.A. Koszminszkij: Engel'sz i Bjure. Arhiv K. Marksza i F. Engel'sza, IV.M., 1929.
21. Channing: Zur Erhebung der niederen Volksklassen.
22. P. Vinçard: Histoire du travail et des travailleurs en France.
23. Louis Bonaparte: L'extinction du paupérisme. Paris, 1844.
24. 1861-ben Marx ezt írta Engelsnek: „esténként kikapcsolódásként Appianosz római polgárháborúit olvastam görög eredetiben. Nagyon értékes könyv. A fikció egyiptomi származású. Schlosser azt mondja, „nincs lelke”, valószínűleg azért, mert ezekben a polgárháborúkban lehatol az anyagi alapig.” MEM. 30.Bp., 1973, 154.
25. Id.: K. Marks. Vüpiszki iz szocsinyenyij Makiavelli (szo vsztupityel'noj sztaty'jej V. Makszimovszkogo). „Letopiszi marksizma” II. M., 1926. és Marx 1857 szeptember 25-i levele Engelshez, amelyben ezt írja: „a Firenze története mestermű.” MEM. 29. Bp., 1972. 183.
26. MEM. 30. 594. A levélben Marx Vico könyvének francia fordítását ajánlja Lassalle nak) „La science nouvelle etc. Traduite par l'auteur de l'essai sur la formation du dogme catholique”. Paris, Charpentier, 1844.

27. A CPA IML-ben ez a könyv hiányzik, de megmaradt a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézetben. (ld.: „Ex libris Karl Marx und Fridrich Engels”. 81.
28. MEM. 28. Bp., 1971. 361–364. és Sz.Z. Leviova és I.M. Szinyel'nyikova cikke jelen kötetben.
29. MEM. 36. Bp., 1978. 245.
30. MEM. 27. Bp., 1971. 74. és 103.
31. A. Monteil: Histoire des Francais des divers états aux cinq derniers siècles. 1828.
32. Ezek a memoárok megmaradtak (J.B. Coquereau: Mémoires de l'abbé Terray, controleur général, contenant sa vie, son administration, ses intrigues et sa chute. 1776). A könyvben Marx sok aláhúzása is megtalálható.
33. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 6447. ő.e. 354. és MEM. 20. Bp., 1963. 232–234. (?)
34. J.F.H. Schlosser: Die morgenländische orthodoxe Kirche Russlands und das europäische Abendland. Heidelberg, 1845.
35. ld.: CPA IML, 1. fond. 1. cs. 6214. ő.e. A Gülich 2. kötetének Engels által összeállított jegyzeteit közli: Archiv K. Marksza i Engel'sza. Marx könyvtárában megvolt Osiandernek a világereskedelem történetéről írott könyve is (H.F. Osiander: Uber den Handelsverkehr der Völker, 1842.).
36. Loeve-Weimar: Précis de l'histoire des tribunaux secrets, dans le nord de l'Allemagne. Paris, 1824.
37. Unruh: Skizzen aus Preussens neuerster Geschichte. 1849.
38. D. Hume: Geschichte von Grossbritannien. Frankenthal, 1788.
39. A könyvtárban megvolt a chartisták peréről szóló beszámoló is: „The tiral of Fergus O'Connor and 58 Chartists”.
40. J.H. Schnitzler: Histoire intime de la Russie, sous les Empereurs Alexandre et Nicolas, et particulièrement pendant la crise de 1825, 1–4. 1847. Megemlítjük még a „Histoire du gouvernement du Nord ou de l'origine et des progrès du gouvernement des Provinces unies, du Danemark, de la Suède, de la Russie et de la Pologne jusqu'à 1777 (Trad. de l'anglais par M-r Williams)” című, 1780-ban, Amszterdamban megjelent könyvet.
41. J.A. Llorente: Histoire critique de l'inquisition en Espagne 1817–1818. Llorente-ről ld.: Sz.G. Lozinszkij: Huan Antonyio L'orente i jego knyija „Krityiceszkaja isztorija iszpanszkoi inkvizicii”. In „Isztorija papsztva”. M., 1962. (Llorente könyve oroszul 1936-ban jelent meg.)
42. A. de Gobineau, premier secrétaire de la legation de France en Suisse membre de la société asiatique de Paris: Essai sur l'inégalité des races humaines I II. Paris 1853; III IV. Paris, 1856. A CPA IML-ban megtalálható az első két kötet másolata, s ez tartalmazza Marx megjegyzéseit is (l. f. 1. cs. 4087. ő.e.)
43. ld.: Comte de Gobineau, Mère Bénédicte de Gobineau. Correspondance. Paris. 1958.
44. Correspondance entre Gobineau et Prokesch-Osten (1854–1876). Paris, 1933. Az idézet Tocqueville „Oeuvres complètes”-e IX. kötetének bevezető tanulmányából való, amelyet J.-J. Chevalier írt (30.)
45. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 300.
46. uo. 272.
47. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. („Correspondance d'Alexis de Tocqueville et d'Arthur de Gobineau”). Paris 1959 297.

48. uo. 279–280.
49. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 261.
50. A. Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines II. Paris, 1853. 361
51. CPA IML. 1. f. 1. cs. 4087. n.e. 361.
52. A. Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines II. 345.
53. uo. 351.
54. uo. 261.
55. uo. 97.
56. „Ha a fehér faj mentes a fekete vérrel való minden keveredéstől, akkor nem mutat művészi képességeket.” uo. 388.
57. uo. I. 405.
58. uo. II. 249.
59. uo. 250.
60. uo. 314.
61. uo. 109.
62. uo. 135.
63. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 259.
64. uo. 203–204. (Tocqueville 1853 november 17-i levele Gobineauhoz.)
65. CPA IML, 1. f. 1. cs. 4087. ő.e. I. 126. és 11. 6.
66. uo. II. 197.
67. uo. 196.
68. uo. 217.
69. uo. 194.
70. uo. 195.
71. uo. 154.
72. uo. 166.
73. uo. 199.
74. uo. 205.
75. uo. 222.
76. MEM. 32. Bp, 1974. 642.
77. CPA IML, 1. f. 1. cs. 4087. ő.e. 183.